

SOBRE ELS PRIMERS VERSOS FALLERS: UN MANUSCRIT DEL 1850

Josep Lluís Marín i Garcia
Associació d'Estudis Fallers

Introducció. Els primers versos fallers

Les falles van sempre acompanyades d'un complement literari. D'una banda, hi ha els versos que apareixen enganxats al cadafal i que posen per escrit allò que l'artista faller expressa amb els diversos elements plàstics amb què treballa. D'altra, hi ha els versos que s'editen en el llibret i que amplien el tema apuntat per la falla. Aquesta pràctica és ben antiga, de fet, deu remuntar-se a les primeres falles, tal com les entenem avui en dia. Actualment aquests versos han quedat relegats a un segon pla, ja que a mesura que les falles han desenvolupat el seu propi codi expressiu, l'explicació escrita ha deixat de ser necessària, però abans els versos fallers tenien un paper més important. Pensem que els primitius cadafals eren molt simples, tenien tan sols un o dos ninots, i això feia que calguera explicar-ne l'argument per mitjà de versos, manuscrits o impressos, que s'enganxaven a la falla o a les parets pròximes. Aquestes poesies no tenien cap pretensió d'originalitat, estaven destinades a un consum ràpid i lleuger, com les falles a què acompanyaven, com tantes altres manifestacions de la literatura satírica, amb la qual estan emparentades, especialment amb els col·loquis.¹ Això, afegit a la fragilitat del material que els servia de suport, ha fet que ens n'hagen arribat ben poques mostres, cosa que en dificulta l'estudi.

Tradicionalment s'ha considerat que el llibret més antic que es conserva és el que va escriure Bernat i Baldoví per a la falla que es va plantar a la plaça de l'Almodí l'any 1855. Així ho va establir l'erudit valencià Lluís Tramoyeres i Blasco, qui el 1895 va publicar el fullet titulat *Literatura fallera*. Aquest opuscle incloïa una llista dels llibrets

publicats fins a aquell any ("incompleta relación, que otros, con más datos, podrán corregir y aumentar") i Tramoyeres va prendre el 1855 com a punt de partida per a la seua bibliografia fallera per la següent raó: "Creemos que los *llibrets* comenzaron a publicarse a partir del año 1855. De esta época es el primero que hemos visto, y hasta que no se presente otro de fecha anterior, a este concederemos el derecho de la paternidad".

No obstant això, l'any 1925, un altre estudiós dels llibrets de falla, l'erudit i periodista Josep Navarro Cabanes, va publicar un article en la revista *El Fallero*, en què parlava de l'existència de cinc llibrets anònims anteriors al de Bernat i Baldoví del 1855: "Ham lograt vore hasta cinc llibrets de falla de cinc anys antes, de 1850". Eren els versos de les falles del Tossal (original i una còpia de l'època), Carabasses (manuscrit), l'Almodí (manuscrit), Sant Narcís (full imprès) i Avellanes (manuscrit). A més, Navarro Cabanes plantejava la possibilitat que Bernat i Baldoví fóra l'autor de dos dels llibrets escrits el 1850, en concret els de les falles de la plaça de l'Almodí i del carrer de les Avellanes, però no deia en quina raó basava la seua afirmació.

Les dades aportades per Navarro Cabanes no s'han tingut en molta consideració² i tots aquells que posteriorment han parlat dels llibrets de falla han repetit, amb més o menys matisacions, que el llibret que va escriure Bernat i Baldoví el 1855 per a la falla de la plaça de l'Almodí és el més antic que es conserva. Açò es pot explicar per diversos motius. D'una banda, el fet que Tramoyeres publicara les seues dades en un opuscle que pretenia ser un estudi rigorós, mentre que Navarro Cabanes exposava la

seua informació en una breu columna d'una revista fallera i, a més, d'una manera molt poc exhaustiva. Hauria sigut especialment útil, per exemple, que haguera donat compte d'on es trobaven els llibrets en qüestió. Una altra raó és que el llibret del 1855 s'ha conservat en un quadernet imprès en lloc de ser un manuscrit o un sol full imprès, fet que li pot haver donat més valor. Això s'accentua si considerem que el llibret del 1855 s'ha reeditat en diverses ocasions (1909, 1916, 1976 i 1977). Finalment, també pot haver influït el fet que l'autoria d'aquest llibret s'adjudicava sense discussió a Bernat i Baldoví, mentre que en el cas dels llibrets del 1850 es desconeix el nom de l'autor. La fama i el prestigi de Bernat i Baldoví degueren contribuir a destacar la importància del llibret del 1855 i a reforçar la seua consideració com el llibret de falla més antic.

La informació de Navarro Cabanes no es va poder corroborar fins a l'aparició del volum IV de la *Bibliografia de la llengua valenciana* de Josep Ribelles Comín (publicat pòstumament l'any 1978), i aleshores tan sols parcialment. L'apartat dedicat als llibrets publicats el segle XIX comença amb un full imprès que conté els versos col·locats en la falla del carrer de Sant Narcís plantada l'any 1850, els quals coincideixen amb els citats per Navarro Cabanes. A més, el bibliògraf ens proporcionava una dada important: el lloc on es conserva aquest full, la Biblioteca Serrano Morales. D'aquest full de versos ja ens hem ocupat en un altre lloc (Marín 1997) per rebatre la idea que el poeta i impressor xatívi Blai Bellver en fóra l'autor. Precisament, la consulta dels versos del carrer de Sant Narcís en aquella ocasió ens va conduir a una altra troballa, ja que aquest full de versos està enquadrat juntament amb un altre d'aquells llibrets a què es va referir Navarro i Cabanes: unes quartilles manuscrites anònimes titulades *Història de les víctimes de la Falla de Sen Chusep en lo carrer de les Abellanes en l'any de 1850*.³

D'aquesta manera, els dos llibrets més antics que es conserven daten del 1850: es

tracta d'un full imprès amb els versos de la falla del carrer de Sant Narcís i d'un manuscrit amb els de la falla del carrer de les Avellanes. I parlem de llibrets de falla seguint la definició donada per Soler i Godes (1990, 272): "conjunto de versos y de textos que contienen la relació i explicació de tot lo que conté la falla". Pensem que els aspectes formals (si els versos estan manuscrits, impressos, en un full, en un quadern...) no deixen de ser una qüestió secundària. De fet, tant Tramo-yeres com Ribelles cataloguen com a llibrets els fulls de versos posteriors al 1855 (alguns dels quals també són de Bernat i Baldoví). Fins i tot, en les reedicions dels llibrets escrits per Baldoví, com la de Salvador Carreres Zacarés o la del mateix Soler i Godes, s'inclou un manuscrit del llibret d'una falla per a la plaça del Tossal (de la qual no es té constància que arribara a plantar-se). De la mateixa manera, el fet que el 1822 s'impremtara per primera volta un miracle de sant Vicent no vol dir que les obres anteriors, manuscrites, no es puguin considerar igualment miracles. També hem de tenir en compte que molts dels col·loquis que ens han arribat fins als nostres dies ho han en fet en forma manuscrita. En definitiva, no podem aplicar criteris diferents quan parlem dels llibrets de falla dels que fem servir quan parlem dels altres subgèneres de la literatura popular.

1. Un manuscrit del 1850

Com hem comentat adés, ja hem tingut oportunitat de parlar del full de versos del carrer de Sant Narcís en una altra ocasió. Ara volem centrar la nostra atenció en els altres versos fallers del 1850: el manuscrit titulat *Història de les víctimes de la Falla de Sen Chusep en lo carrer de les Abellanes en l'any de 1850*.

Per les referències dels diaris d'aquell any, ja es tenia constància que el 1850 s'havia plantat un cadafal al carrer de les Avellanes de la ciutat de València. I el tema d'aquests versos manuscrits coincideix amb la descripció d'aquesta falla, que, molt succintament, com és habitual en aquesta època, coneixíem

per mitjà de la premsa: una llauradora i un elegant que es mostrava apassionat pels seus rústics encants. Es tracta d'un exemple d'allò que els diaris anomenaven "falla eròtica" o de "tendència anticonjugal", cadafals que tractaven aspectes relacionats amb el matrimoni, la seducció i les relacions sexuals. En aquell temps, un gran nombre de falles tractaven aquesta temàtica (Ariño 1990, 95).

El manuscrit conta la història de Visanteta la rulla, filla d'un llaurador de Burjassot, qui, mancada de diners, decideix posar a la venda el seu conill i l'ofereix a un *lechuguino* que es troba, don Facundo Carambola. Finalment, "el públic, enterat de lo que pasa, s'escandalisa del preu que demana la venedora, y de la oferta del comprador en un temps com este de tan poques pesetes, y en que tant abunden els conills, y a fi de que servixca de escarment en lo susesiu a les conilleres y a los consumidors, condena a D. Facundo y a la Visanteta a ser cremats viu... en conill y tot". És a dir, la mateixa història que conta el llibret escrit per Bernat i Baldoví el 1855 per a la plaça de l'Almodí.⁴

Però els dos llibrets no sols coincideixen en el tema i en la història, sinó que la contenen pràcticament amb les mateixes paraules: hi ha una grau de coincidències molt elevat, al voltant d'un 70 %, entre els versos del 1850 i els del 1855. Les diferències es redueixen a alguns aspectes de la introducció en prosa, l'ordenació d'algunes dècimes, i al fet que en la versió del 1850 els laments de Visanteta són més extensos (ocupen dues dècimes més) i el personatge de don Facundo té una intervenció major (expressa les seues queixes al llarg de tres dècimes). Això corrobora l'afirmació de Navarro Cabanes que Bernat i Baldoví és l'autor del llibret de la falla del carrer de les Avellanes. Si això és així, es tracta d'una primera versió de la història de Visanteta la rulla, que el suecà va reescriure cinc anys després.

En principi, avui en dia pot resultar estrany que el 1850 i el 1855 es plantaren

senyals falles que contaven la mateixa història i que, a més, s'escrigueren dos llibrets pràcticament iguals. Però probablement no fóra tan inusual llavors, com es pot deduir d'algunes pràctiques de l'època.

En primer lloc, pensem que les falles d'aquests anys compartien bona part dels seus arguments amb els col·loquis. A tall d'exemple, vegem-ne alguns dels publicats en aquests anys: *Coloqui nou, de Tòfol el de Campanar, a on referix el gran chasco que li ha pasat en una lechuguina, com el curiós lector vorà* (1848), *Coloqui nou de lo que pasa en les nòvies* (1851), *Chiste nou del consell de una mare a una filla sobre prendre estat* (1852), *El fadrí de bona barra* (1852). I era corrent que alguns d'aquests col·loquis es reeditaren (n'hi ha que arribaren a les vuit edicions) o que se'n feren segones i terceres parts. Així, les falles i els llibrets de Visanteta la rulla poden considerar-se com la reedició d'un col·loqui d'èxit. També eren freqüents en els col·loquis les referències a personatges de ficció ben coneguts per l'audiència, referències intertextuals que devien ser molt ben rebudes pel públic (Martí 1997, 32).⁵ D'altra banda, actualment és habitual que els artistes fallers utilitzin els mateixos ninots i coronaments per a compondre falles distintes, que es planten en el mateix any o en anys diferents.

En segon lloc, hi ha el fet que en una altra ocasió Bernat i Baldoví ja va redactar una segona versió d'una obra seua. Així, uns anys abans, sembla que per evitar les reprovacions morals, després d'escriure *El virgo de Visanteta* (obra impresa el 1845) va fer-ne una segona versió esporgada, *Pasqualo y Visanteta* (que es va estrenar el 1846). A més, el poeta va reprendre el tema cròtic en les falles l'any 1856, amb una altra història en què seguia la mateixa estructura dels llibrets de Visanteta la rulla (amb canvi de sexe dels protagonistes). Es tracta del llibret per a la falla de la plaça de l'Almodí, titulat *Colau, els ous, el nap i doña Inesilla*.⁶

2.-Edició del manuscrit

Pel seu valor documental, reproduïm a continuació aquesta primera versió de la història de Visanteta la rulla, de l'any 1850, un dels dos llibrets més antics que es conserven en l'actualitat. Transcrivim el text del manuscrit respectant les grafies de l'original. Només n'hem regularitzat, d'acord amb la normativa actual, les majúscules i minúscules, l'accentuació, la dièresi, els guionets i els signes de puntuació. Les cites d'una altra llengua van en cursiva, no així els castellanismes habituals. Indiquem amb claudàtors [] les reconstruccions evidents i amb dues barres // el final de cada full en l'original. A efectes pràctics, numerem els versos (no la part en prosa ni els encapçalaments). En les notes a peu de pàgina indiquem les discrepàncies entre la versió del 1850 i la del 1855. ■

NOTES A L'ARTICLE

1. Els col·loquis són un subgènere de la literatura popular de caràcter costumista, realista i satíric, amb un humor grotesc. Tenien una certa estructura dramàtica i una localització geogràfica concreta: la ciutat de València i la seua rodalia (Cañada 1990). Les falles i els llibrets són en els seus inicis hercus dels col·loquis.
2. Tan sols se'n va fer ressò Alcañiz (1976).
3. Que Ribelles ometera la informació sobre aquest manuscrit pot deure's al fet que el seu treball només recull les obres impreses. Aquests versos, per tant, escapaven de l'abast del seu repertori bibliogràfic.
4. En aquest llibret, recordem-ho, Baldoví contava la història de Visanteta la rulla, una llauradora de Burjassot, que, necessitada de diners, decideix posar a la venda el seu conill. Quan Visanteta està a punt d'ajustar el tracte amb un *lechuguino*, don Facundo Botalimpia, tots dos es veuen envoltats de gent escandalitzada per la transacció, que decideix condemnar-los al foc perquè servisca d'escarment. Aquesta era una falla més de la temàtica eròtica o anticonjugal.

5. Així, l'elecció del nom de la protagonista no devia ser casual. En el número 5 de *La Donsayna* (29 de desembre de 1844), revista satírica fundada per Bernat i Baldoví, ja trobem una *Visanteta la rulla* en un epigrama:

Ulls molt bonicos y fins
té Visanteta la rulla,
que és chica del piñol dins,
y mou en ells tanta bulla
que fa bramar als fadrins.

També apareix aquest nom en dues obres de teatre de Baldoví: *El virgo de Visanteta* (1845) i *Pasqualo y Visanteta* (1846). I el mateix nom tenia la protagonista d'una de les primeres peces del teatre valencià profà, *Visanteta la de Patraix*, de Joaquim Garcia Parreño, estrenada a la ciutat de València l'1 de desembre del 1845.

6. En aquests versos es conta la història d'un llaurador innocent, qui, necessitat de diners se'n va a València "a vendre els ous y el seu... nap". Després de rematar el tracte amb una "lechuguina", els dos són detinguts per un regidor, qui els jutja i els condemna "que mueran en una hoguera". Una volta més se succeeixen el diàleg entre els dos protagonistes, els seus planys i laments, els advertiments i consells al públic, i l'epítafi final.

Història de les víctimes de la falla de Sen Chusep en lo carrer de les Abellanes en l'añ de 1850

En dos paraules eixirem del pas

Visanteta la rulla, filla de Sento Calepino,¹ llaurador de micha capa² del poble de Burchasot, tenia un conill de orella curta y pel de rata, que se l'havia criat desde chicotet en lo mateix corral de sa casa.³ Nunca l'havia volgut vendre, a pesar de que alguns afisionats li anaben davant y raere del animal; perquè en les dos cafisades de terra de horta que son pare tenia en arrendament, y en lo que ella además s'arbitrava filant

capell en València // y avivant llabor de cuacs per fora, pasaba la pobra, sinó en la cama en alt del tot, a lo manco en prou desaogo per a no faltar-li una casoleta d'arròs al forn entre semana, y alguna ravanada de carn de cuixa els dumenches y festes de campana grossa. Però *el hombre pone* y el diable s'eu emporta! Vingueren els mals anys, les cullites ruïns, y els preus [més] ruïns encara, les contribucions algo carregadetes de pebre negre, y *héteme aquí* a la desgrasiada Visanteta en la dura alternativa de morir-se de fam, o de anar venent la poqueta roba y atres menudènsies, que formaben el seu particular peculio. Lo primer, pues, a hon tira mà, per a eixir de apuros, font al conill. *!Ya se ve!* No tenint atra cosa, què havia de fer la pobra chical!

Pos señor, determinada ya a la venta, // y sense dir-le [sic] res a son pare ni a ningú, sampa el conill en la sistella, después de llavar-li bé la cara, y se'n entra en la siutat, en busca de un comprador intelichent que poguera pagar-li'l segons les seues bones qualitats; perquè és menester advertir que el tal conillet hera [sic] de casta molt fina, y naixcut en u dels terrenos més probats per a traure bones cries. En Burchasot, caballers, com qui no diu res!

A poques anades y vengudes,⁴ entropesa per la seua mala estrella en lo carrer de les Abellanes en don Facundo Carambola, lechuguino de estos que s'estilen ara,⁵ de tres en lliura y poc oli en lo setrill, el cual, habent-se enamorat a primera vista de *aquel presioso animalito* (segons dia ell), li oferix en moltes instànsies dos napoleones, que eren els únics que tenia y, per més // señes, que prou falta li feen.

Ella, coneixent que li havia pegat en l'ull, y tratant per supost de aprofitar la ocasió, li'n demana cuatro,⁶ dient-li al mateix temps en molta formalitat:

Deixe's estar de raons
y en seguir-me no es moleste,
perquè un conillet com este
no és conill de dos capons.

El públic, enterat de lo que pasa, s'escandalisa del preu que demana la venedora y de la oferta del comprador, en un temps com este de tan poques pesetes y en què tant abunden els conills, y a fi de que servixca de escarment en lo susesiú a les conilleres y a los consumidors, condena a D. Facundo y a la Visanteta a ser cremats vius... en conill y tot.

Déu que els hacha perdonat als tres!⁷ //

Esplicació dels versets y copletes que contenia la falla⁸

Les quatre quartetes que seguixen, y que donen a entendre el diàlogo del achust del conill entre el comprador y la venedora, estaben (o debian [sic] haber estat) colocades en les quatre cares del taulat, a hon els reos esperaben la seua última hora.

Dien de esta manera:

Primera
Ella⁹

- 1 *¡Pálpelo ustet, don Facundo!
Mire quina piel tan fina!¹⁰
¡Ah! y que denguno¹¹ del mundo
li ha puesto la mano ensima!*

Segunda
Él¹²

- 5 *¡Vaya, basta de razones!
Si no me lo das, te dejo. //*
*¡Creo que, con dos capones,
te pago bien tu¹³ conejo!*

Tercera
Ella

- 10 *Señor mío, usted perdone,¹⁴
però tinc yo molts apuros,
i no espere que li'l done
per manco de quatre duros.*

Cuarta
Él

15 ¡Veinte pesetas! ¡Dios mío!
¡Está loca esta muger!
¡Antes prefiero comer
carne de... macho cabrío!

Un consell a les revendedores de conills y de...
fabetes tendres

20 Esta nit em peguen foc
en este carrer o plasa,¹⁵
per haber dema[na]t masa
de lo que a mi em pareix poc.
I a fi de que al mateix lloc
no vingau per iguals pasos,
si penchant dels vostres brasos
a vendre un conill porteu,
25 al primeret que encontreu
tiriu-li'l pronte... en los nasos!

Atre consellet¹⁶

30 Llauradoretas de l'horta,
mireu-se en lo meu espill!
¡El vendre car un conill
al foc esta nit em porta!
Vechau, pues, quant vos importa
si no voleu ser cremaes,
mentres les Corts o Narvaes¹⁷
als conills no posen tasa,
35 sense regatechar masa,
donar els vostres... debacs.¹⁸ //

Quejas de don Facundo

40 ¿Y por qué he de ser quemado?
¡Vaya, me gusta el empeño!
¿Pues que acaso no soy dueño
de comprar carne o pescado?
El conejo me ha gustado.
La que lo vende, también.
Dí dos duros, lo vio alguien,
sípolo la policía.
45 Y en la noche de este día...
Requiescat in pace, amen.

Más quejas

50 Me acusa de torpe y necio
de las gentes el capricho,
por que a un miserable vicho
le he puesto muy alto el precio.
Pero si hemos de hablar recio,
francamente y sin reparos,
en estos tiempos tan raros
y de tan ancha conciencia,
55 ¡cuántas gentes en Valencia
suelen comprarlos más caros!¹⁹

Lamentos de la pobra Visanteta

60 Apurar, cielos, pretenc,
al vore'm en tal perill,
quin mal fas yo en lo conill!²⁰
Sols de pensar-o me ensenc,²¹
i después de pesar pendre,
vinc al últim a comprendre
que, sent hui els hòmens com són,
prou treball té en este món
65 la que du conills a vendre.

70 Només volg[u]era saber
per a aquietar el meu pit,
si en totes parts és delit
vendre conills pel carrer. //
Què és lo que yo he pogut fer
per a que al foc em condenen?
Les lleis igualdat no tenen?
Pues si igual deu ser la pena,
per què a mi se me condena
75 i no a les demás que en venen?²²

80 En Burchasot, d'a hon sóc filla,
chiques en les trenes soltes
venent he vist yo mil voltes
un conill o una conilla.
Alguna un duro d'ells pilla.²³
atres més, atres més poc
(si topa en un albercoc).²⁴
Y un mal de costat em balde
si vech nunca que el alcalde
85 condene a ninguna al foc!

En Patraix, Benimacllet,
Torrent, Pusol y Almenara,

apenes ya hía llauradora²⁵
 que no tinga un conillet. //
 90 Y si el bolsillo està estret
 i veu mal parat el choc,
 sinse orde de rey ni roc,
 el ven y es queda la pell.
 Y per molt que traga d'ell,
 95 mai la condenen al foc!

En Cadis y en Barselona,
 a hon a vendre'ls dur-ne solen,
 totes, ayl, fan lo que volen
 dels conills que Déu els dóna.
 100 Hia qui en un canto s'apona
 de la orasio al primer toc.
 Atres en diferent lloc
 els venen al ple del dia.
 Y siguen vells o de cria,
 105 la que els ven nunca va al foc!

En Valensia, así a hon estem,
 y en Roma, en París y en Flandes,
 cuantes señores en randes!
 Però, més val que callem //
 110 perquè al fi asò és un Belem.
 Y si atres figuras [sic] moc,
 ni el mateix profeta Enoc
 és capas de adivinar
 la chent que deuria estar
 115 al meu costat hui en lo foc.²⁶

Epigrama

Vio un conejo don Facundo
 de ojo hermoso y linda piel.
 Y cual si otros como aquel
 no hubiera más en el mundo,
 120 dio dos capones por él.
 Pero atónito se queda
 cuando oyó desde algo lejos
 una voz que le remeda,
 diciendo mala moneda
 125 para compra de conejos.

Últimos ayes del señor Carambola

¡Voy a morir, lo sé, suerte era mía!
 ¡Pero suerte fatal, suerte inhumana,
 atroz, indigna, miserable, impía!

130 ¡Suerte infame y cruel, muerte villana,
 que hoy se goza riendo en mi agonía,
 y en mi tumba tal vez baile mañana!
 De la muerte, ¡ha!, señores, no me quejo.
 ¡Sólo siento morir sin
 se haber-li clavat a lo manco la dent
 al conillet!!!

Epitafio

135 Dels conills la esència quinta
 así està en lo collet tort.
 Senta Bàrbera l'ha mort
 en quatre rayos de tinta.²⁷
 RIP

NOTES A L'EDICIÓ DEL
 MANUSCRIT

1. El nom del pare de Visanteta no figura el 1855.
2. En *Pasquado* y *Visanteta*, un dels protagonistes, el tio Bartolo, també és definit com un "llauradoret de micha capa de un poble a hon ningú la porta sansera".
3. Fins a aquest punt, el començament és idèntic en la versió del 1855.
4. Aquesta expressió la tornem a trobar en la versió del 1855 i en el llibret del 1856 *Colau, els ous, el nap i doña Inesilla*.
5. El 1855 el cognom de don Facundo és Botallimpia i també és un "lechuguino d'cixos que s'estilen ara".
6. El 1855 l'oferta de don Facundo i la demanda de Visanteta també és de dos i quatre capons de plata, respectivament.
7. L'estructura de la introducció en prosa coincideix en les dues versions. No obstant això, aquesta és la part en què hi ha més diferències entre els dos llibrets.
8. Abans del diàleg entre Visanteta i don Facundo hi ha dos quintetes (*Advertencia amistosa* i *Otra*) el 1855.
9. 1855: *Visanteta*, també en l'encapçalament de la tercera quarteta.
10. 1855: *Mire quina pell tan prima!*
11. 1855: *dinguno*.
12. 1855: *Don Facundo*, també en l'encapçalament de la quarta quarteta.
13. 1855: *el*.

14. 1855: *Caballero, usted perdome.*
15. Els versos 17 i 18 són *A les huit em peguen foc / así en lo mich de esta plasa* el 1855.
16. 1855: l'encapçalament és *Escarmentad en cabeza ajena.*
17. 1855: *mentres les lleis promulgaes.* L'any 1850, Narváez era president del govern, però va deixar el càrrec el 1851, això explica el canvi d'aquest vers (el militar tornaria a ocupar la presidència uns anys després, el 1856).
18. Els versos 17 a 36 apareixen abans el 1855, van darrere dels laments de Visanteta.
19. Els versos 37 a 56 no figuren el 1855, no hi ha queixes de don Facundo. En el llibret de Colau del 1856, el personatge d'Inesilla (equivalent al de don Facundo) sí que diu les seues queixes.
20. Entre els versos 59 i 60 hi ha el vers *cuant a un comprador li'l venc* en la versió del 1855. De fet, aquesta estrofa del 1850 és de nou versos, quan la resta d'estrofes d'aquest apartat són dècimes.
21. 1855: *De ràbia tota me ensenc.*
22. Els versos 57 a 75 són una paròdia del monòleg de Segismundo en *La vida es sueño*, que es repeteixen el 1855. Sembla que Bernat i Baldoví tenia una inclinació especial per aquest monòleg. Ja l'havia parodiat més extensament en *El Virgo de Visanteta* i *Pasqualo y Visanteta*. També ho va fer en els números 5 i 6 d'*El Tabalet* (maig i juny del 1847). A més, el suecà tenia una rajoleta, a l'entrada de l'hort de sa casa, amb una paròdia en castellà del monòleg de Segismundo, en què una

arruixadora es queixava de la ingratitud de les flors.

23. 1855: *Hi ha qui un duro per ells pilla.*
24. Els versos 81 i 82 estan intercanviats el 1855.
25. 1855: *Apenes ya llauradora.*
26. Els versos 96 a 115 no figuren el 1855.
27. Les tres últimes estrofes (*Epigrama*, *Últimos ayes del señor Carambola* i *Epitafio*) no apareixen el 1855, aquesta versió acaba amb un *Aviso al público* (dues dècimes) i un *Epitafio* (una dècima).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALCAÑIZ CHANZA, J. (1976). "Dos revistas falleras desaparecidas: *El Fallero* y *El Buñol*", *Libro Oficial Fallero*.
- ARIÑO VILLARROYA, A. (1990). "El origen de las fallas", dins *Historia de las Fallas*, València, Levante-EMV, p. 81-99.
- CAÑADA SOLAZ, R. J. (1990). "Col·loquis i relacions", dins *Historia de las Fallas*, València, Levante-EMV, p. 265-270.
- MARÍN I GARCIA, J. L. (1997). "Sobre els primers versos fallers: un full del 1850", *Llibre explicatiu*, Xàtiva, Falla República Argentina.
- MARTÍ MESTRE, J. (1997) *Literatura de canya i cordell al País Valencià*, València, Comercial Denes.
- SOLER I GODES, E. (1990). *Literatura fallera (1850-1936)*, dins *Historia de las Fallas*, València, Levante-EMV, p. 271-276.